

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Сергій ПЛОХІЙ • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ — заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Галина БУРЛАКА
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 11

Серія

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ ТА ХУДОЖНІ ТВОРИ

Літературно-критичні праці (1883–1931), “По світу”

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО

«СВІТ»

2008

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (15 УКР)
Г91

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядник: Галина БУРЛАКА

Автори передмов: Микола ЖУЛИНСЬКИЙ, Галина БУРЛАКА

Автор коментарів: Галина БУРЛАКА

Мовна редакція текстів М.Грушевського
та пояснення слів: Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження: Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-568-7 (т. 11)

- © Інститут української археології та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2008
- © Жулинський М., Бурлака Г., передмови, 2008
- © Бурлака Г., коментарі, 2008
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2008

РОЗДІЛ I

СТАТТІ, ВИСТУПИ, ПЕРЕДМОВИ, ЗАМІТКИ

ПОСТУПОВА ПОЛЬЩА

(Елізи Ожешкової: “Nad Niemnem”, “Dwa bieguny”,
“Australczyk”)

I

Коли я торік перечитував останні романи Г. Сенкевича і ділився гадками про них з громадою*, самі собою, як противність, поставали фігури, змальовані іншим першорядним пером польського сучасного письменства, та самі собою просились порівняння й аналогії між ними. Розумію п. Ожешкову. Скориставши з маленької ліцензії, я тепер по році забираюся до перегляду деяких з тих утворів, аби висловити свої думки про них.

Еліза Ожешкова виступила на письменницьку арену майже рівночасно з Сенкевичем і недавно святкувала двацятит’ятилітній ювілей*. Деякі спільні гуманні, поступові теми в’язали їх на початку письменницької діяльності, але вони потім пішли різними шляхами. Сенкевич визначається значною різносторонністю; його звабили далекі краї, широкий незаний світ, і наслідком була серія подорожніх записок*; потім він удався в старину й представив апотеозу шляхетської Польщі*, далі змалював картину сучасного великого світу польського в двох просторах романах*, а останніми часами заглибився в далекі часи християнських початків*. Круг, де обертається Ожешкова, не так різнорідний; се сучасність, польська громада — т. зв. інтелігентна, найчастіше на Біло-Русі, де перебуває авторка*, й ті групи людності, що ту польську інтелігенцію окружають, — дрібна шляхта, селяни, жиди; сі групи, одначе, не служать їй лише для декорації — вона з замилюванням заглиблюється в життя сих верств, знаходячи в тім ніби біднім, однотоннім і прозаїчним житті невичерпані джерела вселюдського інтересу. В різних верствах і обставинах шукає вона людину, і дивиться на неї лише як на людину, ставлячи всім однаково міру людських інтересів і вимагань. Писання її перейняті наскрізь демократичним і поступовим напрямом, одначе, се не так на ґрунті громадським, соціальним, як гуманним; вона не так протестує проти ненормального укладу громади, як проти ненормальних людських відносин, проти збочень одиниць, що складають ту громаду, з стежки правдивої людськості. Се умірковує протестантський характер її письменства, відбирає острість її нападів на сучасні відносини, але не позбавляє глибокого громадського значіння. Її писання — то неустанне накликування громади до обов’язків людини, накликування, що можна передати словами нашого поета: “Схаменіться, будьте люди”*; знищіть ті забобони національні, кастові і інші, що вас поділили, і шукайте в чоловіці передовсім людини!

В тім характері поклику, в тій громадській течії, що переходить через всю творчість Ожешкової, — її різниця від Сенкевича: Сенкевич передовсім артист, він малює тому передовсім, що з того виходить щось гарне; провідні ідеї стоять в нього на другім плані, при тім сі провідні ідеї визначаються скорше

консервативним характером. У Ожешкової на першому плані виступає провідна ідея, при тій, як сказано вже, поступова, демократична; її називають писательською тенденційною за се, і з тим можна згодитись, взявши се слово в значінні більшої інтенсивності в переведенні провідної ідеї. Абсолютно безтенденційного утвору ми собі не можемо уявити, бо звівши то до можливого мінімуму, ми все знайдемо тенденцію певного вражіння на читача, і то навіть в утворах т. зв. чистої штуки; отже, розходить ся лише про інтенсивність тієї тенденції, її більшу чи меншу свідомість у автора, наостанку — таку чи іншу громадську її вартість; границею тенденційності буде естетичне вражіння: тенденція не повинна шкодити йому, для того не повинна укладатись в факти неможливі і не повинна, висовуючись на перший план, порушувати ілюзію картини, інакше мети своєї вона не досягне; а стійність тенденції надає її громадська користність. У Ожешкової тенденція симпатична, поступова, а значний талант літературний захоче її від неестетичних збочень. Се й було причиною великої популярності цього письменника. При надзвичайній плідності пера Ожешкової оглянути всі аналогічні теми в її творчості було б досить трудно. Щоб познайомитись з її громадським світоглядом (а той нас найбільше інтересує), я виберу групу повістей з одною провідною ідеєю й на них обмежусь.

II

Найважливіша проблема, над якою застановляється сучасна цивілізована громада, а яка zarazом служить найбільш характеристичною для неї проявою, є відносини громади інтелігентної до народних мас, її обов'язки до неї й спосіб зближення; тут змагання виявляються і в формі заходів коло всестороннього піддвиження, піднесення мас народних, і в формі можливо близького зближення одиниць інтелігентних до народу. Сей останній прояв особливо цікавий та характеристичний. Безперечно, певну роль тут відіграє нудьга по натуральності і неохочення до штучності, що виявляється звичайно в періоди перецивілізування; але в тих змаганнях є знову елемент моральний, почуття обов'язку перед народом, якого ми не знаходимо ані в александрійських ідиліях*, ані в мріях римських поетів про затишне хуторянське життя, ані в протестах Руссо проти цивілізованого світу. Того обов'язку перед масами не відчував ані старий світ, що переділив громаду на повноправних вибранців і зневажений *probanum vulgus* [неосвічений народ], ані середньовічний, розгороджений кастовими та корпоративними межами; се продукт найновіших часів, амальгама демократизму й гуманізму, християнської етики й соціально-політичної еволюції.

Характерно, що змагання, поклик до зближення з народом, до спільного життя з ним, до знищення всякої різноти межі людиною інтелігентною й людиною з народу, найважливіше, найсильніше виявився у слов'янської раси. Може б то можна об'яснити певними расовими ознаками, більшим запасом чуття, щирості; але психологія народів (*Völkerpsychologie*) ще така пробле-

матична наука, що годі в подібні питання запускатись. Досить сконстатувати факт. Дуже сильно, дуже рано виявилась ся течія в літературі нашій, і тепер дає вона характерну закраску її, якою можемо повеличатись. Але не чужа вона й іншим слов'янським народам: досить пригадати такого велетня російського, як Толстой, з сотвореним ним т. зв. толстовством*, що, відкинувши деякі дургорядні ознаки, можна звести до заклику громади, аби відцуравшись штучно витворених потреб і обставин, вернулася до натурального життя, яким живуть маси народні, а тим самим порівнялася з нею. Подібні мотиви знаходимо ми в ріжних формах і в Ожешкової, і власне застановимося на трьох її повістях: "Nad Niemnem", "Dwa bieguny", "Australczyk", що сю тему з ріжних боків освітлюють. Сі романи можемо перейти в тім порядку, як вони вийшли, — тому відповідає і розвій ідей у автора.

III

Акція, що переходить перед очима читача "Над Неманом", недалеко Городна, має свою історію й свої прецеденти.

"Було то за давніх часів, сто літ, або ще, може, й менше по тому, як литовський нарід прийняв святу віру християнську, коли в ту сторону прийшла пара людей. Невідоме було їх ім'я, невідомий стан, і то лише можна було пізнати з їх мови і з убрання, що прийшли з Польщі. З якої причини кинули вони свій рідний край і аж сюди прийшли, теж було невідомо. Коли люди, стрічаючи, часом питали за ім'я, відповідали вони, що при хресті святім дано їм імена: "Ян і Цецилія". А як котрий хотів знати, куди і для чого мандрують, казали: "Шукаємо пущі". Видно було зі всього, що боялися якоїсь погоні і хотіли заховатися перед людьми та жити лише під Божим оком. Не було то певне, але ходили про них поголоски, що стан їх був нерівний, бо він був смуглявий і дуже міцний, як рідко між панами, а найчастіше буває між поспільством; а вона чи то йшла, чи стояла, чи говорила, чи мовчала, виявляла з себе панську величність та красу. Але як там було з їх початком, все однаково; досить того, що легко знайшли то, чого шукали". Так оповідала місцева легенда. Ся пара польських вигнанців осілася посеред руських осад, недалеко Городна, над Неманом, серед дикого доти бору, й заложила в його глибині нову осаду; нелегко давалося то: "було там всяко, тяжко й мило, страшно і безпечно; то тільки певно, що натерпілися сильно голоду, холоду, страху й смутку найбільше досхочу", але сильні обопільною любов'ю, все перемогли вони своєю витривалістю й вищою, принесеною з собою культурою. Ян і Цецилія стали патріархами великої родини, що заложила велику осаду.

"Один з синів взяв собі жінку в рибалок, другий вибрав її собі між сокольників, третьому призначила доля доньку боярську, четвертому бобровницьку, п'ятому пасічницьку, а шостий, що торгував рибами, бо до ловлення їх мав велику охоту, привіз собі довічну подругу аж з Гродна, що тоді, для великої сили садів-городів, по руськи (rusinsku) Городном звано. І та дівчина

була теж русинка, але на той час дві крові, мешкаючи на одній землі, часто мішалися між собою, і не виникала з того нікому жадна образа або ганьба. Звідки сини брали жінок, звідти ж приходили чоловіки для доньок і оженившись, не йшли нікуди, але собі тут-таки будували хати та, вирубуючи ліс далі, виробляли поля”.

І от за яких вісімдесят років по тім приході трапилося переїздити великому князю тодішньому литовському Жигимонтові Августові. Припадком натрапив він на осаду Яна й Цецилії й здивувався великості, заможності й порядності тієї осади. На жадання його вивели осадники перед очі в[еликого] князя своїх патріархів, більш як столітніх; “в сніжистих льняних сукнях, якби два голуби, один коло одного”, виступили вони перед в[еликим] князем, а той на здивування всіх глибоко їм уклонився і спитав Яна, хто він і звідки. Але старий на те відповів йому сміло:

“Прийшов я з тих країв, де пливе Вісла: ім’я своє скажу одному Богу, коли стану перед святим його судом, а стан мій був низький, доки я не прийшов до пуці, де всі сотворіння однаково є дітьми спільної матері-землі. З народу походжу і простим чоловіком на світ прийшов; але отся жінка моя з високого дому виступила, аби ділити моє життя вигнанця”.

Тоді в[еликий] князь, нарадившись з своїми сенаторами, заявив, що нобілітує рід сей за вложену в управу землі працю, “і той рід, що йде від чоловіка з простого роду, порівнюється з прирощеною шляхтою краювою і має уживати всіх прав, що належать стану шляхетському, і користати з них аж до вигаснення свого”, і подав їм ім’я Богатировичів і герб Помян*.

“Діялося то року, написаного на монументі, 1547”.

“Всяке бувало пізнішими часами з тим нашим родом, заснованим Яном та Цецилією. Маєтностей не малисьмо ніколи і крові ані поту не витискали... Найбільше, можна сказати, — всі, сиділисьмо в своїх затишках, власними руками здобуваючи хліб від своєї загальної матері. Кусні землі, якби ризи Христові, ділилися все між нами, а часом — за попущенням Божим, або лихими людьми, і цілком пропадали. Одначе більшою частию держалися ми своїх гнізд, більших чи менших, і додержались доти. Тепер шляхетство наших прадідів знято з нас; хлопами називають нас, і такими єсьмо... Але то нехай там. Всі ми кілки з одного плота... Біда лише, що убожество наше зростає і задушлива пільма щодалі, то більше нас огортає”...

Так оповідав один з видатніших осадників шляхетської околиці — Анзельм Богатирович. Розмножена родина шляхетська зблизилася цілковито до селянського рівня, і достатком і освітою небагато ріжнячись від нього. Лише декотрі заможніші одиниці мали з яких 20 моргів, деякі не мали й п’ятьох, а освіта навіть визначніших не вивищалась над кілька припадково перечитаних книжок, що заблукали до хати — также припадком. Навіть ту родинну легенду знали лише декотрі...

IV

Отже, "посполитак" Ян, піднесений понад свій рівень тою панею з високого дому, в особах своїх потомків знову спав до начаткового рівня, знову потребував помічної руки до свого піддвиження. Розуміється, в першій лінії він мав сподіватися того від сусідньої інтелігенції.

Давнє привілля, багатство землі й її дарів проминуло без сліду. В сусідстві тісних нив Богатировичівської околиці утворилася більша маєтність, що з часом прийшла до панів Корчинських.

Серед загальної темноти й егоїзму місцевої шляхти то була родина визначна. "На ґрунті панщизнянім, що достарчав готового достатку, під камінним склепінням, що огранічало розмах зору й рух рук, суспільство було стоячою водою, повною мікробів одуріння, божевільності, ліности й апатії... Сила людей їм улягало, певне число, зазброєне до боротьби одідиченими чи здобутими силами, боронилося щасливо". До них належав і батько Корчинських, син наполеонського легіонера, освічений тим промінням, що йшло з колишнього краєвого огнища — Виленського університету. Трьох синів своїх він вирядив також до вищих шкіл, що в тих сферах траплялося рідко. Один з них вийшов кар'єристом, пішов урядовою дорогою російською, двоє, найстарший Андрій і найменший Бенедикт, вернулися на батьківський ґрунт. Вони були перейняті патріотичними й демократичними мріями, увійшли в ближчі зносини з сусідньою околичною шляхтою, будили серед неї свідомість та ширили освіту. Особливо Андрій вмів зійтися, зблизитися з людом, але й брат не зіставався поза ним. В старім корчинському домі, де осівся на господарстві Бенедикт по укінченні агрономічної школи по смерті батька, бували й Богатировичі; перед межі ними вели Анзельм з братом Юрком. Бенедикт був ще тоді кавалером, але дім його оживляла своячка — Марта, вічно весела і діяльна. В ній кохався Анзельм, і вона кохала його. Але те все перервало повстання 1863 р.* Андрій Корчинський разом з Юрком Богатировичем й багатьма іншими полягли під кулями в сусіднім наднеманському борі. Бенедикт оцілів, але буря, що пронеслася над краєм, примусила його боязко схилитися над своїм кусником землі. До того й нові інтереси з'явилися у нього: він оженився з гарною, поетичною панною. Батьківський його маєток, хоч гарний, був обтяжений посагом сестри, а делікатно вихована жінка вимагала від життя багато. Бенедикт все глибше уходив в сферу господарських клопотів; се було конечним задля жінки, а разом їй було страшно противно: вона розчаровувалася в своїм Бенедикті, колись таким поетичним, знеохочувалася до сільського життя, вічно нудилася й хорувала, остатніми роками цілими днями лежала в ліжку в своїм будуарі, зайнята ріжними гарними ручними роботами та читанням романів і подорожей по далеких світах. Читати їй самій було трудно і вона мала до того *dame de compagnie* [компаньйонку], перестарілу панну, що була разом співницею її мрій про світ, де живуть чи жили люди, віддалені від

усякої прози життєвої, поетичні, віддані кохання й поезії життя. Проби чоловіка якось поправити відносини до жінки, поновити колишню симпатію обопільну до нічого не приводили. Той Бенедикт, що бачила вона його перед собою: осмалений від перебування на господарстві, осмалений сонцем, з важкою ходою, був цілковитим контрастом з тим молодиком гарним, струнким, сміливим, з блискучими очима, паничем, що опанував її серце перед літами; його клопоти й страхи матеріальні були для неї чужими, ще більше — признаками цілковитого упадку духових інтересів. Бенедикт переконався, що вона його ніколи не зрозуміє, і мусив назавсідги виректися надії — знайти якесь співчуття в жінки. Він не скаржився. А коли вона одного разу спокійно і смутно, як завсідги, зажадала від нього, аби виплачував їй з половини посагу 8% в трьох ратах річно на її особисті потреби, Бенедикт галантно заявив свою готовість і попросив лише означити докладно речинці виплат. Тільки зіставшись сам потому, засміявся він сміхом, зразу коротким, нервовим, далі довшим, а потім таким довгим, що не міг перестати.

Від того часу кожний жив собі в своїм осібнім світі — п. Бенедиктова в своїх двох покоїках з п. Тересою. “Світом Бенедикта став ширший від покоїв його жінки, але також не дуже широкий Корчин. Крок за кроком, і щодалі, то скорше тих 40 волок гіршого й ліпшого ґрунту заступали перед ним цілу кулю земляну, зі всім, що на ній є й було. Засівав щороку двіста моргів збіжжям і травами кормовими; на пісках садив картоплю й продав її з зиском сусіднім гуральням; старанно заховував інвентар; у дворі все знаходив щось, що треба було направляти та підтримувати; з сусідами за кожний прут землі, за кожну потравлену травину, за кожну в лісі зрубану галузь перед судами й без судів уїдався щодалі, то все завзятіше”.

Серед того господарського клопоту, серед тої неустанної думки про сплату процентів банкових з посагу сестри, з посагу жінки, без сліду зникали колишні інтереси вищої категорії, погубилися колишні зв'язки з народною масою, ба більше того: на ґрунті економічнім, в суперечках про потрави, про сусідні ґрунти він завівся з своїми сусідами, Богатировичівськими шляхтичами; почались нескінченні процеси, гостра ворожнеча, де пішли в непам'ять колишні приятельські зносини. Спочатку се гризло Бенедикта, “щось мов плакало” в ньому, коли приходилось процесуватися з сими колишніми спільниками колишніх ідеалів; але й се минуло — все заслоняв інтерес земельний, а в нім ще світився якийсь слід ідеї в формі бажання: будь-що-будь задержати в своїх руках, не упустити в чужі руки того кусника землі.

Не вийшло нічого й із колишнього приятельства Анзельма Богатировича з панною Мартою; вона любила його, але злякалася перспективи перейти з панського двору до шляхетської загороди, побоялася хліборобської праці, й ще більше — глузування панських кругів; воліла зістати в домі Бенедикта господинею, на услугах цілого дому, і старітися старою холерою, як себе сама вона з гіркою іронією називала.

По другім Корчинськім — Андрію зісталася молода вдова з маленьким сином Жигмунтом. Втративши несподівано укоханого чоловіка, вона зробила собі культ з нього й із тих ідей, яким він служив за життя і яким і вона сама спочувала, хоч сила оточення, при звичаєння ніяк не дозволяла їй, при всій добрій волі, зійтися на практиці з тою масою народною, що з нею так близько сходився Андрій. З свого сина хотіла вона виховати спадчика ідей і героїзму Андрія, проводира народного; оберігаючи ідеальний напрям його, охороняючи, аби не пристав до нього якийсь бруд і негідність звичайного життя, вона старанно виключила його з усякої стичності з народними масами, з щоденним життям, з оточенням місцевим. Даремно нарікав на се його опікун Бенедикт, вона не відступала від свого плану. Молода ще й гарна, вона виреклася нового супружества і весь інтерес сугупила на своїм сині. Свою спільність з ідеалами чоловіка виявляла вона в тім, що шила одіж для селян, закликала до себе селянських дітей і вчила їх; але ввійти в ближчу стичність з народом по колишніх нещасливих пробах вже більше й не старалась.

Так порвалися цілковито зв'язки з народом, що пробувано нав'язати, й прикро се відчули видатніші з околиці. Анзельм Богатирович по тім краху тяжко розхорував на іпохондрію, ледве не вмер, і лікарі йому пояснили, що та хвороба була більш духовна, ніж фізична: він занадто боляче відчув упадок своїх мрій. Лише виховання сироти по Юрку — малого Янка прив'язувало його до життя; але він — колись веселий, енергичний — перетворивсь на цілковитого іпохондрика, що все роздумував над невірністю людських мрій та над тяжким упадком своєї оточної братії.

— Хлопами бути чи панами, то єднаково; але в худобу обернутися, то смутно й тяжко, — казав він. Але в нім жила надія на ліпшу будучність.

V

Ту будучність повинно було сотворити молодше покоління. Для того виховувала Андрієва Корчинська свого укоханого Жигмунта, але виховання дало наслідки цілком протиліжні: з кандидата в народні вожді, завдяки теплярняному вихованню, вийшов паничик, що не мав найменшого прив'язання до свого краю й народу, не мав найменших громадських ідеалів і почуття обов'язку, не був зовсім при звичаєним до праці й якогось серйознішого погляду на життя. З нього вийшов дегенерант чистої води, з категорії Плошовських та Букацьких романів Сенкевича*, але ще гіршого сорту. В нього вмовили малярський талант, він марив про славу геніального артиста, але не мав до того ані хисту, ані навіть охоти до роботи над собою. Рідний край не давав йому відповідних вражінь, і він шукав їх по чужих світах, а коли, на жадання матері, осівся на батьківщині, бо в тім мати бачила його місію — роботу на своїм ґрунті й для свого народу, терпів то, якби заслання.

Інакше був поведений одинак-син Бенедикта Корчинського Витольд. При всім духовнім упадку, в яке прийшов серед гризот господарських старий

Бенедикт, одно просвічувало йому — се прив'язання до родинного ґрунту й бажання передати його синові. Не раз підсовував йому середній брат, що тим часом високо зайшов по щаблях російської бюрократії, облесливу думку, аби кинув ту гризню господарську, але те прив'язання до землі рятувало Бенедикта. І він передав його синові. Хлопець без всяких демократичних теорій виріс в близькій стичності з сусідньою околицею, на лоні природи, і перейнявся батьківським прив'язанням до родинної землі. Бенедикт послав і його до науки в агрономічну школу, а звідти молодий Корчинський привіз разом з планами раціонального господарства плани підвищення й народної освіти. Се була хвиля поворотна, як її назвав Бенедикт, що вертала з новою силою, ще з більшою ясністю й глибиною позабуті ідеали попереднього покоління.

То, одначе, не самі світлі мрії молодості; невідрадне минуле, невтішна сучасність не були тайною для тих молодечих очей і тяжким смутком налягали на душу.

— Думаєш, батьку, — сказав він Бенедиктові, — що ті, в яких молодість готова справді кожній яснійшій хвилі пурхнути своєю волею й сміхом, не розглядаються навколо себе, не розуміють, не чують конвульсій зневажених гордоців, не мають милосердя, що плаче в них, і страху за дорогі речі, що кричить в них: “Рятуйте!” й задля того рятунку каже їм питатись у всіх доріг діяльності й усіх безодень думки? Хто так думає, нехай запитає наших зрання прив'ялених лиць, очей, завчасу знужених вдивлюванням в вид науки, і того, чого ніхто не зможе зобачити, тих вулканів жалю, образи, даремних поривів і клятьб, що киплять в наших грудях! Я молодий, що з того? Коли ж я за життя виссав стільки полинових соків, скільки треба, аби в голові шуміли питання: “Звідки? Нащо? Для чого?” В таких питаннях дозрівають скоро!..

Його мусило при тім, розуміється, прикро вразити те окруження, яке він знаходив в Корчині й навколо. Коли він до одного сусіда з категорії паразитів пана Ружица, слава якого полягала головно на тім, що він за дуже короткий час потрапив промарнувати мільйонову спадщину, приступив з запитанням, які поліпшення хоче він в своїх посіlostях запровадити, і став казати за потребу зближення з народом, за ідеї часу, — його попросту висміяли. До інших не мав охоти з такими запитаннями й удаватись — як до свого стрічного брата або вуйка Даржецького, що удавав з себе європейського аристократа й марив лише про різні аристократичні колігації. Але що найбільше боліло його — і в поводженні гаряче улюбленого батька знаходив він не одно таке, що його глибоко ображало: з робітниками він поводивсь брутально, а з сусідами околичними вів сварку й безпощадну війну. Ся війна не перешкождала Витольдові вчащати до Богатировичівської околиці, де він мав давніх приятелів, не перешкождала йому нав'язувати [контакти] з головними навіть ворогами батька, не перешкождала застановляти над їх положенням і давати різні господарські ради, але відносини, які уложи-

лися між Богатировичами й його батьком, задавали йому болю не помалу. Уваги, з якими він виступив перед батьком щодо його поводження з людьми й щодо способу виховання сестри, яку немилосердно псовано в якомусь пансіоні, привели до сварки, до цілковитого відчуження між батьком і сином, такими близькими своїми ідеалами — сучасними і колишніми, але однаково горячими та гоноровитими, аж щасливий випадок привів до гармонії. Але не будемо з тим наперед забігати.

Витольд Корчинський є, отже, запорукою поліпшення в будучності; в теоретичній схемі роману він, отже, займає перше місце. Але в укладі акції перше місце належить дівочій постаті, на якій скупив автор цілу свою увагу, цілу симпатію свою й своїх читачів. Є то своячка Бенедикта Юстина Оржельська, вихована в його домі.

Вона була донькою заможного пана, що мав в житті дві пристрасті — скрипку й любові; ці дві пристрасті зруйнували його маєток і розбили навіки серце його жінки, Юстининої матері; востаннє втік він з учителькою своєї доньки в заграничну подорож, а жінка його, окружена кредиторами, удалася до свого свояка — Бенедикта Корчинського, просячи, аби на себе взяв опіку її доньки. Скоро вона вмерла, полишивши доньку, що узяв Бенедикт, а з нею й старого Оржельського, що вернувся з своєї подорожі постарілим значно, без надій на дальші любовні авантюри, але тим більше прив'язаним до своєї другої пристрасті — скрипки. В домі Корчинського він нічим не журився, грав неустанно на скрипці й легко переносив глузування сусідів над собою.

Тим часом з маленької Юстинки виросла прекрасна, сильна, енергійна дівчина. Андрієва Корчинська хотіла також брати участь в вихованні своячки свого чоловіка; Юстина не раз довший час перебувала у неї, і тут прийшло до любові між нею й Жигмунтом, тоді ще молодим хлопцем, "напіввищеним паничем, а напівекзальтованим артистом". Але та «поема скінчилася дуже прозаїчно! Вправді герой поеми вимовив голосно слово "шлюб", і навіть цілих два місяці повторяв, зразу енергійно й уперто, а потім — все слабше», але в тих кругах розумілося само собою, що такий пан, як Жигмунт Корчинський, не міг оженитися з збіднілою панною, дочкою дивака-артиста, що не вміла навіть поправно говорити по-французьки, і тітка Жигмунтова зовсім щиро се заявила: "Ти повинна була знати, моя Юстинко, що такі люди, як Жигмунт, з такими, як ти, дівчатами романсують часто, але не женяться майже ніколи".

Звідки то вона мала знати, не пояснили їй, але тепер вона відчула всю болячу правду тих слів дуже живо. Жигмунт, не зробивши жадної опозиції, поїхав за границю, звідки по двох літах повернувся з молоденькою, закоханою в нім, щирою й простою, як дитина, жінкою, славною піаністкою й багатю дідичкою. Юстина зісталася надалі в домі Бенедикта бідною своячкою, удержуваною з ласки, з своїм диваком батьком.

"Часом коли вона затуляла очі й думала над тим, що з нею діється й що бути може, здавалося їй, що дивиться в якусь безграничну порож-

няву, де, мов фантоми, засмучені, надломані, блукали молоді сили її тіла й духу...” “Ким була вона? Яке було її місце й значіння посеред тих, що з ними упливало її життя? О! натурально, сказано то їй вже, і сама вона то признавала: була вона не знати ким!”

Товариство се, де вона була осуджена бути “нічим”, розуміється, остогидло їй до болю, а ніякої мети, ніякого інтересу не знаходила вона в сім житті. В будучності стояла перед нею перспектива стати другим екземпляром холери — Марти, як та її страхала.

VI

Така сцена і дієві люди. Акція п’єси не визначається особливо зложестістю.

Повість починається поворотом Юстини разом з Мартою в свято з костелу до двору пішки, між полями, на початку літа. Дві стрічі трапилися тут їм: до Корчинського двору перегнали їх фаетоном двоє сусідів — славнозвісний пан Ружиц в товаристві бідного шляхтича Кирла, старого трутня, що зложивши господарство з клопотами про родину на плечі жінки, неустанно кружив по сусідніх домах панських, і спеціально був великим приклонником пані Бенедиктової. За фаетоном нагнав їх віз сільський, переповнений дівчатами з Богатировичівської околиці, а поганяв Ян Богатирович, братанич Анзельма, сильний і гарний парубок, з ясным, як золото, волоссям. Ті стрічі не минули дурно. Юстина впала в око Ружицу, і сей пережитий морфініст заінтересувався нею, скільки ще ставало в нього взагалі сили чимсь інтересуватись. Розуміється, для нього то не була відповідна пара: по з’їденім мільйоні в нього ще зістався гарний маєток, великі конекси, а вона, як знаємо, була “нічим”, і він, інтересуючись нею, ніяких серйозних замірів ще до неї не мав. Але його кузина Кирлова, жалуючи свого доброго, хоч і непорядного кузена, не на жарт ухопилася за думку, що женичка з такою гарною, доброю, розумною дівчиною, як Юстина, могла б ще вирятувати його.

Він був не одиноким аспірантом. Жигмунт Корчинський, що вже вспів цілком скучити[ся] своєю жінкою, і ще більше — життям на селі, почув наново сильний афект до колишньої своєї симпатії. На іменинах пані Бенедиктової (се був одинокий день, коли Бенедикт, отрусивши з себе щоденні гризоти господарські, уряджував рік річно гучний бенкет для сусідів) освідчився він до неї, але для Юстини те освідчення не могло бути нічим, як тільки образою, і вона рішучо відперла залицяння кузена. А по тій відправі чекав її з якимись освідченнями, яких вона не розібрала докладно, але відчула нове почуття урази — пан Ружиц.

Кинувши гучне товариство, вийшла вона між укриті незорілим житом поля, і тут спіткала знову того гарного парубчака з околиці — Яна Богатировича. Вона знала сю родину з оповідань тітки Марти, але не відала, що той Ян від якогось часу очима стежить її всюди.

“Панночка і знати того не може, що я на неї часом дивлюся, і різні думки приходять мені в голову. Сонце малої пташини не бачить, а, одначе, вона починає співати, як воно зійде, і ніхто їй того не зможе заборонити, бо хоч вона живе в низенькому куці, але має свою пісню і свою волю!..”

Ян відважився тепер, при тій стрічі, заговорити до неї, а проводжаючи до двору, запросити її до своєї загороди, де мешкав з стриєм та нерідною сестрою. Анзельм прийняв її чемно, але без охоти: по тих нещасливих мріях і пробах братерства з панамі він дізнав такого розчарування, що не мали для нього ніякої приємності зносини з панамі з Корчинського двору. Але Юстина не зважала на те і, довідавшись, що обидва Богатировичі вибираються на могилу Яна й Цецилії, де поновляли монумент, упрощується з ними. Тут і чує вона оповідання про ту легендарну пару, що вже його оповів я.

Ми можемо собі представити, як мусив вплинути на сю енергічну й щирю дівчину контраст між бездільністю й фальшою остогидлих для неї панських кругів та простою, натуральною поезією хліборобського життя, контраст в її положенні, що була нічим там, а тут з'являлася сонцем, до якого з любов'ю й вірою оберталася щире й не замазане серце парубоче; контраст між тою любов'ю, про яку оповідав самотній монумент над мовчазними берегами Неману, і тими освідченнями, які підносили їй ті паничі, “що з такими дівчатами романсують, але не женяться майже ніколи”, і їх любов могла бути схарактеризована тими віршами, що прочитала Юстина в присланій їй Жигмунтом книжці Мюссе — колись їх улюбленого поета:

Aimer, c'est douter d'un autre et de soi-même,
C'ect se voir tour à tour dédaigné et trahi...¹

Ся візита, можна сказати, порішила її долю. Коли трохи пізніше по ній Жигмунт прислав Юстині ту книжку Мюссе й листи, “пробуючи воскресити давню Юстинку”, вистачило спогаду про Янка Богатировича, про Яна й Цецилію, аби відігнати сю спокусу.

Під час жнив Юстина вибралася знову до околиці, а здивавши Янкову мати, що, будши за іншим чоловіком, прийшла в поміч на синове господарство, попросила її навчити жати, і жала з ними потім, а при іншій нагоді брала науку, як молоти жорнами, і т. ін. Чи здавала собі ясно справу з того, куди зайде вона сією дорогою? Досить, що Марта перестерігала її, аби не крутила хлопцеві голови даремно, але вона не перервала по тому своїх візит до Богатировичів.

В дальшій розвої акції відіграє важну ролю весілля сусідки Яна Ельжусі Богатировичівни з шляхтичем з іншої околиці — Ясмонтом. На весілля се прибуває Юстина з Мартою, прибуває Витольд і перша приклонниця проповідуваних ним ідей молоденька Кирлівна. Се мовби

¹ Любити — се бути непевним щодо другого й до себе самого, се — бачити, що тебе раз по раз то зневажають, то притягають до себе.

поновляються так немилосердно колись перервані зносини Богатировичівської околиці з т. зв. інтелігенцією. По довгих роках Анзельм ходив з Мартою, показуючи їй своє господарство. Юстина з Яном тішилися першим розцвітом свого кохання, в яким ледве ще собі признавалися; того щастя не порушила незручна авантюра, зроблена найбагатшою “акторкою” (дідичкою) околиці панною Домунтівною, що сподівалася колись мати Яна своїм женихом і тепер завистно дивилася на його відносини до Юстини; джентльменське поводження Яна, що вигородив нещасливу панну перед публікою, залагодило справу. Інша роля випала Витольдові: під час весілля дізналася околиця, що їх процес з Бенедиктом за суперечні ґрунти, в який вложили вони стільки грошей, програний безповоротно, і ще Корчинському признано значну суму коштів судових; учасникам процесу се грозило цілковитою руїною. Вони звернулися до Витольда і просили бути його посередником між ними та Корчинським.

Проїшла бурхлива сцена між батьком та сином. То було по довгім відчуженні після попередньої суперечки. Витольд застав батька серед вражіннь від нового листа середнього брата, що зістав російським сенатором; колись в такій самій ситуації вирядувала його любов до сина й надія на нього — і от знову він приходить до нього, але зі скаргами і доріканнями людей, що з ними він став ворогом, замість стати провідником та другом. Ані гарячі поклики, ані широкі теорії не змогли пробити муру, який утворився між батьком і сином: Бенедикт з гіркою іронією й погордою приймав все те, і Витольд з розпуки береться за рушницю, не хочучи прожити тієї останньої проби примирення з батьком. Та ся трагічна хвиля розбила кригу на серці старого. “Поворотна хвиля” колишніх ідеалів захопила й понесла його; міцне зворушення скинуло з його душі роками зібрану шкаралупу. Справа з Богатировичами була залагоджена: Бенедикт вирікся судових коштів. Спільно з сином цілий день укладав він плани господарства наново, з новими задачами, а ввечері разом поїхали до бору на могилу Андрія, що його й імені довгими роками не згадував Бенедикт, перестрашений сучасними обставинами, загребаний господарськими гризотами.

Тим часом наближалася до розв’язки й історія Юстини. Історія з Жигмунтом була полагоджена; по нещасливим листі з томом Мюссе він ще раз приїздив до неї, але, вернувшись не з більшим поспіхом додому, постановив виїхати доконче за границю і умовляв мати, аби спродала маєток і разом з ним перенеслася до більш цікавих і поетичних країв. Для його матері се було ударом: перед нею вперше цілковито голим виглянув безкрай йогоїзм сина й його цілковита нездатність ні до якої громадської користі, але вона не здалася.

За Жигмунтом прибула до Юстини вже формально сваха від Ружица. Він противився спочатку намовам своєї кузинки, прийняв їх зо сміхом: взяти за себе дівчину з кулявою фанцузчиною і з диваком татком на придачу.

“В таких амфібіях, як наша Юстина, кохатися можна дуже, але женитися з ними неможливо”.

— Амфібії! — крикнула Кирлова. — Жінчину прирівнювати до жаби!..

— Натурально, — перервав Ружиц. — Сама подумай: благородна (urodzona) і неблагородна, вихована й невихована, бідна й небідна... Одно слово — не знати хто...

Але ідея, що здалася йому на перший раз такою дикою, з часом стала виглядати інакше, розуміється, не без впливу й Кирлової, до якої мав він щире повагу й прив'язання.

Для Юстини то не було цілковитою тайною; могла вона то помітити і з переміни в відносинах до неї декого з сусід і домашніх навіть. Бідна своячка, “не знати хто” має стати панєю Ружицовою! Хто міг би сподіятися для неї такої блискучої партії! Але що ніхто не адресувався до неї в сій справі безпосередньо, то не мала вона й нагоди свої погляди на сю справу висловити; могла хіба про себе повторяти прислів'я Янкової матері: *Wy wiecie jedno, a ja drugie* [Ви знаєте своє, а я — своє]...

Доперва кілька днів по тім славнім весіллі Ельжусі прибула, кажу, сваха — пані Кирлова, велика симпатія Юстинина, з своїм чоловіком і дітьми, вертаючись з гостини в Ружица, і в повнім зборі родини Корчинських переказала Юстині освідчення Ружица.

Розуміється, відповідь згори можна було знати — її поспішила висловити в імені Юстини пані Бенедиктова, а Кирло завчасу заявив свою покірність “будучій пані Ружицовой”, але яке було зачудування, коли Юстина, подякувавши, заявила, що не може того освідчення прийняти, бо від учорашнього дня заручена — з ким? — з Яном Богатировичом. Розуміється, стався страшенний заколот. Вправді Бенедикт не дуже трагічно се прийняв; а спитавши Юстину, чи не буде її праця затяжкою й чи не буде для неї прикрою різниця в освіті, він зауважив:

— Ви молоді всі тепер в одну дудку граєте! Але, — додав, — маєте правду за собою, нема що казати! Маєте правду.

Витольд ентузіастично повітав замір Юстини, а й Кирлова, хоч жалувала кузина, не знайшла слова осуду для заміру Юстини:

— Коли розгосподарюєшся вже в своїй хаті, — потиху промовила вона, — віддам до тебе мою Рузю (другу дочку)... до твоєї хати віддам, щоб була тобі помічницею й ученицею та училася власними руками робити коло землі й привикала. — І крізь сльози усміхаючись, додала: — А, може, з часом знайдеш і для неї, як для себе знайшла, якогось гарного й чесного хлопця.

Марта також заявила охоту переїхати з Юстиною до Богатировичів, уважаючи себе безпотною в Корчинському дворі; але запевнення Бенедикта, що нею ще той дім і держиться, утішило й спиноло її. І по тій мові Бенедикт з Юстиною пішли разом в гостину до Богатировичів.

VII

Ся чудесна історія про панну з високого двору, що вийшла за загородника, становить, як я вже сказав, центральний образ в повісті. Вона змальована на прекрасному тлі картини гарної наднеманської околиці, перевита уривками пісень, оповита покровом поезії. Від неї віє чаром молодості, любові, щирості... Се якби прекрасне видіння, Маргарита за прялкою*, показане засушеному в теоретичних рефлексіях сучасному інтелігенту. І читач хоче вірити в сю поетичну ілюзію, боїться розвіяти її цупким доторкненням рефлексії...

Автор зробив все можливе, аби надати ілюзію правдивості оповіданій тут історії. Він усунув які-небудь теоретичні, принципальні мотиви з поступовання Юстини. Добре зробив, бо в правдивість існування, в можливість навіть їх у Юстини занадто трудно було б увірити. Головним стимулом є любов. Прекрасна двадцятичотирилітня дівчина полюбила гарного, не покаліченого тяжкою хліборобською працею парубка з села. Різниця між ними можливо зменшена: вона — бідна панна, “не знати хто”, призначена на ролю господині в високому дворі, він — не простий хлоп, а потомок шляхетського роду, властитель і спадчик якихось 20 моргів ґрунту, людина з претензіями на існування ліпше від робочої худоби. В особі Марти бачила Юстина, що її жде, коли схоче триматися панського круга. Освідчення Жигмунта не можуть іти в рахубу — оженитися з “такою” дівчиною він не міг, а пізніше був жонатий, значить, не міг дати їй імені й становища. Морфініст Ружиц з пропозицією руки й серця прийшов вже по тому, як любов Юстини з Яном виявилася і опанувала обох. Кажучи словами Бенедикта Корчинського:

“Ті всі чуда, таємничості, загадки не мають ані за гріш значіння! Подобалася паничеві чесна й гарна дівчина — дивне чудо! Дівчина закохалася в гарнім і, може, чеснім хлопці — теж таємничість і загадка! То не варто й фунта вичісок... В тім то важне, моя дитино, що, може, не знаєш добре того життя, в яке пускаєшся...”

Але вона вже придивилася, і воно, з своєю працею, не виглядало так страшно... В панськім дворі “брак праці власне було віддавна отрутою й соромом” для неї. А при тім вона переставала бути нічим і ставала всім на тім малім клаптику землі, і ще до того їй світило сонце любові.

Відповідаючи на запитання Бенедикта про різницю інтелігенції, вона каже:

— Нема її; хто б таку невідповідність знайшов, судив би поверхово. Я не вчена, ані артистка; жадних надзвичайних здібностей або талантів не маю, і лише стільки маю розуму, щоб то знати. З того, що вмю, без вагання й жалю відкину дрібниці, що ані мені, ані, як мені здається, нікому не принесли б жадної користі. А коли добутого з твоеї ласки, вую, світла в мене ще трошки більше, ніж він... ніж вони мають...

Заворухення перервало голос її, але з піднесеним і проясненим чолом вона закінчила:

— З яким же щастям внесу я його між них!... О! З яким щастям буду я держати над ними мій убогий світоч, аби їм трошки видніше, ясніше, веселіше було!..

Тут є певний ідейний елемент, як бачимо, але слабонький. Справа передовсім полягає на ґрунті безпосереднім, на любові і на певній, цілком благородній амбіції — ліпше бути сонцем для малої загороди, ніж скніти в панських кругах і наводити своєю французчиною спазми на високородних тіток п. Ружица (як він колись казав).

Але з таким мотивуванням факт сей тратить багато з свого ідейного, громадського значіння. Та й для Юстини, може, було б ліпше, якби громадського елементу було більше в ній і її поступованні. Дорога, якою вона пішла, не рожами постелена, і легше було жити Яну й Цецилії серед неманського бору, ніж в такій Богатировичівській околиці, із панськими сусідами наоколо. Ми віримо з Юстиною, що те сонце любові її ніколи не згасне, але, може, до помочі здалися інші мотиви, особливо при певній ріжниці інтелігенції.

І Юстина, і автор беруть собі ту ріжницю трохи легко: а ми знаємо, що вона головно становить камінь, де розбиваються такі супружества людей з різних верств. Юстина заспокоює, що вона ані вчена, ані артистка, і взагалі не вивищується значно над рівнем свого чоловіка. Хто зна — чи власне се добре. Чи не легше було б, якби Юстина була надзвичайно інтелігентною людиною, щоб могла більше в собі світу мати й для себе, й для свого родинного круга. Для нього — бо то здалося б для піднесення інтелігенції, для себе — бо власне треба дуже значної інтелігенції, аби покопати ті межі й загороди, що поробили людські руки між людьми. Несвідомо для себе кожда середня людина з т. зв. інтелігенції тягає за собою певний багаж приривчаєнь, поглядів, забобонів, які власне найбільше утруднюють зближення людей різних верств або груп. Чи позбудеться його Юстина? Чи не перешкоджатиме він їй?

Ми зичимо їй того, ми кличемо їй: Будь щаслива, аби ніколи не жалувала того, що лишила. Але для безпечності, може, ще здалося б не одно.

Наче щоб полегшити той крок Юстини, автор переводить її не в сферу народну, а в сферу околичної шляхти, здрібнілої, але все-таки колись nobilitованої, що ставить себе без порівняння вище від селянства, претендує на панську політуру й едукацію, і силкується як можна наблизитися до панського життя.

Автор задивляється на сю людність симпатично.

“Було то селянство, але селянство, що ніколи не несло страшного тягару примусової праці, ані не припадало до землі лицем перед пекельною срамотою кари на тілі. То було селянство, але селянство, що за ним з далекої минулості ясніло сонце людських прав і гідності, і досі стлало йому по дорозі життя зблідніле, але не згасле проміння. Було то селянство, пристрасно, неповздержно, до гризливих сварок, аж до переступу часом жадне тієї землі, що подібно до крота копало тихенько й смиренно, але селянство, злучене

з тою землею, як з матір'ю, що відчувало удари її живчика і долі у власних жилах. Було то селянство обсмалене, прилите буйним потом, з дупкою шкірою на лицях і руках, але з поставою вільною й простою, з сильними руками й оком, що дивилося хоч на тісний краєвид, але сміливо й жваво”.

На іншому знову місці подає автор таку характеристику того люду в уста Яна Богатиревича.

“Пияцтва помежи нами нема, ані розпусти жадної, ані злодійства. Хату можна хоч на цілий день кинути відчиненою, а ніхто й марного угля не вийме з печі. За те кожду грудку землі кождий з горла видер би другому, а за найменшу шкоду або образу беруться за чуби або до суду тягнуть. А шкода й образа часто трапляються, де ниви перемішані, як горох в мішку, а вікно в вікно дивиться”.

Тієї околичної сварливості і амбітності дає кілька сцен і сам автор. Почуття власної гідності й певна амбіція, розуміється, ознаки добрі, але з ними зв'язана у сієї шляхти пиха шляхетська й пристрасть до панства. Правда, Анзельм не раз висловляв, що хлопом бути чи паном — то однаково, аби заховати в собі людський образ; але околиця в дійсності жила зовсім іншими поглядами, і автор сам, говорячи про неї, стає на тій же точці.

Оповідуючи про жнива, автор подає образок сварки за пережатиї хліб між батьком Ельжусі і одним з найбідніших Богатиревичів, ожененим з селянкою.

— Ото правда! З хамкою оженився, і сам хамом став, а тепер ще й батька хоче скалчити! — кричала Ельжуся, а сусіди, між ними й Ян Богатиревич, розбороняючи їх, гамовали.

— Сором, Богові кривда! Б'ються, як хами!

А от ще апострофа з весілля, коли з поводу Домунтівни ледве не прийшло до бійки: тимчасом як завзятіші жалували, що до того не прийшло, а один признавався, що минулої ночі снилося йому, ніби рвав грушки з дерева, з чого виводив, що на тім весіллі будуть і гулі, — спокійніші тишились згідним закінченням, доводячи, “що лише хами за всяку всячину за чуби беруться, а для доброї компанії такі галаси, або — борони Боже — бійки, зовсім не надаються”.

Сі й подібні апострофи, хоч рідкі, але характерні: вони свідчать, як глибоко в околичнім чоловіці сиділо почуття своєї вищості від “хама”. Вкінці, автор сам се добре знає і присвятив навіть осібну повість “Шляхетні” (“Вене паті”) сьому дрібношляхетському гонору. На чім же полягало се почуття вищості — на тій політурі, на тім замилюванні до панства? Автор, розказуючи про найбільшого льва тих околичних верств, межі тими прерогативами, якими імпував своїй братії, згадує, що сусіда одної неділі вступивши до нього рано в якійсь справі, застав його в шляфроку. “В шляфроці собі сидів, палив люльку на цибуху і гербату пив, як найперший аристократ. От як! Чому то іншим таке щастя не засвітить ніколи!”

Все се наївно, цікаво, але воно далеко понижає сю шляхту в порівнянні з селянином перед нами; і скільки перехід улегшений для Юстини, стільки знову повість пропрає на ідейнім інтересі.

Щодо укладу її можна зауважити ще, що плани нових відносин між інтелігенцією й селянством ледве зарисовані натяками. Нова інтелігенція ще ледве в зав'язках. Витольд при всій симпатичності — ще дитина, що говорить вивченими з книжок фразами, як зауважав автор, говорить ще гучно й риторично. Взагалі він змальований не конче дбало, і його роля апостола перед маленькою Кирлівною викликає вражіння дитячих забавок. Будем сподіватись, що з тих дітей будуть люди, яких треба!..

Може б, бажали ми й того, щоб Ян Богатирович був змальований трохи більш виразними фарбами. А то в його мові забагато солодечі, трохи сантиментальності, і автор більш звернув уваги на його гарну фігуру, ніж на його духову природу.

Можна б було обмежити ролю інших фігур; забагато місця дано Жигмунту. Ми розуміємо гадку автора. Він хотів і в ряді фігур представити нам, до чого приводить відірваність від землі й народу, і наводить цілий ряд таких калік, як Жигмунт, Ружиц, шваґер Бенедикта Даржецький, жінка Бенедикта, Кирло, Оржельський навіть. Навіть благородніші фігури, як Бенедикт, Андрієва, тратять на тому й терплять, що не вміють відповідно урядити своїх відносин до народу й землі. Але, повторяю, при тім всім Жигмунту надано занадто багато місця, — більше, ніж того вимагала та антитеза і вияснення особи Юстини.

Задовгі часом бувають картини природи; є деякі неконсеквенції в характеристиці (напр., сестри Яна Антольки), є дещо упущено з причин цензурних, очевидно. А з всім тим повість дає надзвичайно гарне і миле вражіння своєю поетичністю, своєю гуманною тенденцією, нарешті — ріжнорідністю своїх осіб, тією стичністю світу панського з світом околичним.

VIII

В повісті "Nad Niemnem" ми бачимо, як в панських кругах доперва зав'язуються якісь поступові напрями, народолюбні заміри, змагання до зближення з ним і подвигнення культурного й економічного. Се доперва якісь загадки, ферменти. В одному горнці кипить і ріжне пережите панське шмаття, як Даржецькі, Жигмунти, Ружици, і люди, що їм належить будучність. Але ті мрії, ті плани повинні з часом прийти до реалізації. Як тоді виглядатимуть трутні з табору панського й люди з табору народного одні коло одних, як сі два світи дивитимуться на себе? Ся гадка, очевидно, дуже зайняла поважну авторку, так що вона присвятила їй аж дві повісті. Є се якби варіації одної теми, так багато між ними спільного. Се улегшить нам і перегляд їх.

Для повісті "Dwa bieguny" автор вибрав форму оповідання головного героя, вже старшого чоловіка, про стрічу, що трапилася йому перед якими

двадцяти літами. Отже, оповідання се переносить нас в часи значно попередні від акції “Nad Niemnem”, але се не більше, як спосіб представлення. Без жадної зміни можна б се переставити о двацять літ пізніше і уважати дальшим розвитком ідей, заложених в основу попередньої повісті.

Перед нами виступає панок з варшавського beaux monde'a [вищого світу], на ім'я Здзіслав Грановський, розуміється, — шляхетно уроджений, заможний і вицивілізований до нес plus ultra [до неможливості]. Він мав маєток, де проживав по кілька місяців, не мішаючись нічим в господарство, що вів дуже добре його управитель; решта часу упливала почасти в Варшаві, почасти в подорожах. Розуміється, якоїсь роботи, zatrudнення не мав він ніякого, бо в тих кругах робота уважається клятвою Божою, що лежить ліпше на бідаках і ріжних людях з категорії rien du tout [повних нікчем]. Головним zatrudненням пана Грановського, як він сам дуже дотепно означив, було “ліплення бабок з піску для затикання порожняви, через яку налітав інакше до його душі вітер меланхолії”. Для того служили відносини приятельські, відносини “близькі і на обопільних послугах оперті з найвидатнішими заступницями хореографії й гіпподромії... відносини з заступницями найкращого розцвіту цивілізації салонової, найрізнішого роду спорти, гаряче уживання музики на фортеп'яні, зачитування поем, аж до вивчення їх, навіть — що скажеш — брання ріжних лекцій: гімнастики, фехтування, гри на найрідших струментах, найменш розповсюджених мов...” При тім смакування штуки в ріжних родах, знайомість з інтересами дня, аби про них — чи то про дарвінізм, чи то про емансипацію жіночу — вміти поговорити чи то поважно, чи дотепно, а над всім — наймиліша з усіх приємностей “для чоловіка досить морального і цілком естетичного” — флірт.

З тієї коротенької характеристики вже можна бачити, що то наш старий знайомий, і ми можемо з побіжного погляду, не заглиблюючись, пізнати його — се той же Леон Плошовський Сенкевича, тільки без репутації генія, просто собі — порядний і цивілізований панич.

І от в круг, де повертався сей п. Грановський, в товаристві подібних до нього вицивілізованих і приємних панів і пань, влазить нараз цілком неподібна особа, з породи “бушменів”, позбавлена всякої цивілізації, — “дика” панна “з пуці”, в “антиділювіальнім” убранні і з передпотоповим світоглядом.

Звалась вона Северина Здройовська, була молода ще й дуже гарна панна, багата властителька, а походила, як ми вже знаємо, “з пуці” і з “родини маньяків”. Дід її був наполеонський легіонер*, що доживав свій вік в глибині тієї пуці, в мрях про Францію, як про рай, де принципи Великої революції*, разом з високою культурою, знищили неволю, нужду і все зле; син його Адам вийшов також диваком, що виховував свого сина якби якого бідака, разом з його молочним братом Богурським; сей Адаць, як оповідано, вийшов екзальтованим хлопцем, перейнятим ідеями про громадські обов'язки, працю коло землі й народу, але зараз по укінченні

університету загинув в якійсь політичній катастрофі, далеко від родинного дому. Северина опинилась сама, без батьків, властителькою більшої маєтності. Смерть брата трохи не привела її до божевільства, бо любила його незвичайно й підлягала його впливу цілковито. Але ся любов дала їй й світло путеводне. Вона постановила, що маєток, зіставлений Адасем, має послужити до переведення його ідей, є лише депозитом в її руках, і зайнялася тими планами за поміччю згаданого Богурського, дуже талановитого економіста, що не міг зайняти катедри з політичних причин в своїх краях і, не схотівши йти на чужину, прийняв на себе ролю управителя її маєтності. Ідея їх була така: більша маєтність має допомогти середнім посідачам перебути тяжкі часи і задержатися при володінні землі (пригадую, що ми маємо все ту важну для поляків російських і пруських — ідею задержання землі в своїх руках*), а знову сі середні посідачі мали послужити культурними матеріалами для селянської людності. Піднесення господарської культури й народної освіти в околиці лучилися таким чином в одну мету. Аби дістати деякі відомості в сих справах, їде Северина до Варшави і тут попадає серед того цивілізованого світу.

Грановський стрічає її в салоні своєї кухні (заразом кухні Северинової) Ідальки, серед вибраного товариства, і тут перед ним Северина витворює цілий ряд цілком диких речей, — почувши між гістьми ім'я редактора одної поступової газети, просить представити її йому; удається до зібраних паничів за порадою в справі "усовершення землі й люду"... Розуміється, чекало її гірке розчарування, за яке вона помстилася над товариством, заспівавши їм на прохання неможливу колискову пісню — з пущі.

Але ся "бушменка" була з високої фамілії, молода, гарна, багата, тож не вважаючи на всі екстравагантії, на передпотопову сукню і нецивілізовані манери, вона притягла до себе увагу цивілізованих паничів. Грановський, що доводивсь їй якимсь далеким кузином, особливо зацікавивсь тим оригінальним явищем. Випадок, що він виступив оборонцем тієї "дикої" перед посміхом інших панів, звернув і її увагу на нього, а що мешкала в домі Ідальки, де Грановський був звичайним гостем, легше міг зблизитися до неї. Вона й смішила його своїми наївностями, й цікавила, уносила оригінальністю й свіжістю своєї натури. Се вражіння він сам означив пізніше, сказавши, що по тих дивоглядних екземплярах з пущі зістається "запах живиці й туга за небесними шляхами; живиця знову гоїть і розширює легкі, а дороги небесні, як то кажуть поети, дороги надії, розтягнені над темною простороною, аби люди не вірили, що темнота буде вічно тривати, й мали відвагу жити до ранку".

Розуміється, — всі ті ідеї, що їми вона жила й дихала, і без них не могла існувати, були для нього лише дивацтвом, "мортифікаціями", що перешкоджають чоловіку уживати життя. Але сама її істота, не вважаючи на подражнення нервові, яких дізнавав через її непоправну французчину, великі й не досить випещені руки, брак шикю в манерах і т. ін., все більш будила в ньому чуття

вже далеко сильніше від простої цікавості. Не можучи зійтись на ґрунті тих страшних слів, як “суспільність, загал, мета життя, співчуття, обов’язок, праця, жертва”, він знайшов дорогу до неї в сфері штуки, що їй вона любила, а він був знавцем краси природи, поезії. Придався їй переклад Каїна*, що кілька років лежав в шухляді Грановського, але ніяк не міг скінчитись, і тепер був майстерно відчитаний Северині перекладчиком... Северина спостерегла, що до сього чоловіка, не вважаючи на цілковиту різницю в поглядах на життя й її мету, зростає в її душі любов. Але для любові вона уважала доконечним солідарність в сфері поглядів і інтересів, а, розуміється, не могла дурити себе думкою про сього панича, що критерієм уважав: се мені подобається, а се не подобається. І от несподівано, коли Ідалька вже тішилася гадкою, що приведе своїх двох кузинків до шлюбу, Северина тікає з Варшави; тяжко се їй було, плакала, та, не сказавши нічого Грановському, виїхала “до пущі”. Але Грановський відчув в ту мить, що до Северини прив’язаний занадто міцно, аби міг з тим фактом погодитися. Маючи в сусідстві панни Здройовської одного свояка, він зараз же виїхав ніби до нього, не злякавшись перспективи пущі зимою, і за кілька день був в оселі Северини. Дотепно описує автор, як чудно відчував себе цивілізований чоловік, опинившись в царстві диких, в домі без льокаїв, оточений сніжними заметами, серед котрих вночі вили вовки. Северину знайшов він в товаристві молодезі — господарських практикантів і практиканток, що вчилися під проводом п. Богурського, людей зажурених працею, клопотами за хліб та іншими мортіфікаційними речами. Гай-гай, на пункті вражіннь від сього барлога п. Грановський цілковито зійшовся зі своїм льокаєм, бо й той признав, що “дім дійсно панський, але люди тутейшні якісь — дикі”.

Грановський, одначе, зістався — задля Северини. Для нього не було тайною, що вона втікла від своєї любові, і що вона його любить. Але між ним і нею стояли всі ті “робітні, роботи, культури, жертви й інші мортіфікації”... Даремно “споріднена душа”, що він знайшов тут, на ім’я пані Брожекка, колись великосвітська зізда, загнана недолею в сей кут, підсовувала йому гадку — задля любові пуститися на гіпокризію*, удати з себе приклонника тих всяких мортіфікацій, аби розбити ту стіну, що виставляла проти нього Северина. На те Грановський не міг пристати. Він, може, часом і признавав повну ціну, поважність тих всіх речей, лише в собі не знаходив анітрошки серця для них, а удавати не хотів, бо не міг здобувати собі хоч би й найдорожчу душу дорогою обманства. Кілька розмов з Севериною вияснили сю справу докладно, і він, переконавшись, що нема чого йому сподіватись, постановив їхати назад. Прощання з Севериною стало разом його освідченням; вона в ту хвилю чекала його слова — одного слова, що давало б надію на спільність ідеалів і змагань, було б досить, але він і в такий рішучий момент не міг обіцяти того, чого дотримати не міг. І він поїхав, заховавши в собі до кінця образ тієї жінчини, що впливав на нього, як “запах соснового бору, м’яти, материнки, поля, свіжопопругеного плугом”.

IX

Повість "Dwa bieguny" має мотто з Байронового Каїна: ними уривався переклад, що читав Грановський Северині:

— Я ангельського роду, чи хочеш стати до мене подібним?

— Бачу твою силу й красу, але ти вказуєш мені речі, що перевищують мої сили, хоч і не перевищують мого розуміння.

Се мотто добре характеризує відносини Грановського до того ідейного світу, куди його звала Северина. Він помічав в собі не раз двоїстість, і тимчасом як один чоловік сміявся з диких фантазій і наївних поглядів своєї кузинки, другий хотів впасти перед нею побожно, може, найбільше через ту її віру і любов до речей, які були лише — щонайбільше — ляльками до гри, предметами до салової або приятельської балачки для того цивілізованого світу, де повертався Грановський. Очевидно, ті "мортифікації" ще знаходили якийсь хоч слабкий відгомін в його серці, і ми зовсім можемо йому вірити, коли він сказав Северині:

— Прошу — вибач, кузинко, сердечно прошу: я злий, плохий, нікчемний і все таке в тім роді, лише не вважай мене за ідіота та негідника! Коли ти розмовляла з професором, я був зворушений, і твої почуття й змагання розбуркали в глибинах моєї істоти — таких глибинах, що за них я сам, може, не знав або не чув в собі, — якнайсимпатичніше ехо. Я знаю, що ти серцем і розумом перебуваєш в сфері благородній і високій, часом жалую, що сам не можу перебувати...

А коли вона спитала, чому не може, пояснив, що так само, як риба не може жити деінде, лише в воді, а інші сотворіння там умирають, він не признає волі за чоловіком, лише уважає його пасивним продуктом законів природи і впливів, що їм підлягає.

Ми не можемо знати, в якій мірі щиро висказано було сей песимістичний погляд на чоловічу натуру, але причину, що Грановський не здобувся на якесь більш активне спочуття до Северининих ідеалів, будемо шукати в слабості сього спочуття, в ослабленні духових інтересів; спочував він тим ідеалам головою, але, як сам признавався, не мав до них чуття жадного. Тим часом до свого звичайного способу життя, хоч воно зовсім не давало йому задоволення й щастя, прив'язаний був тисячними нитками і перервати їх не чув в собі сили й охоти навіть під впливом того почуття, яке мав до Северини. Очевидно, се саме почуття в нім не було так сильне; але хто зна — чи й могло воно бути сильнішим у чоловіка, спеціалізованого у флірті.

Але міг на його місці трапитися чоловік з менш ослабленою духовою організацією, менш глибоко підпорядкований своєю сферою життя, і для нього стріча з людьми, перейнятими ідейними інтересами, любов до дівчини з тих ідеалістичних кругів могла бути таким сильним імпульсом, що він почув би в собі сили порвати з попереднім життям і перейти й собі з цивілізованого світу в табір "диких" і з ними разом розпочати життя наново. Сю можливість взяла п. Ожешкова темою для іншої, недавно виданої своєї повісті — "Australczyk".

Як і в попередній, так і в сій повісті центр становить фігура молодого чоловіка, властиво — його духовне життя, його психологія. Тільки оповідання ведеться вже не від самої особи його, а від автора. Події переходять в сучасності, але в сфері трохи одмінній: в попередній повісті бачили ми безжурну польську аристократію, що сидить собі спокійно на рідній землі, пожираючи або й ногами топчучи її плоди. Тих плодів тоді ще вистачало в порівнянні з апетитами й числом самих поїрачів, хоч уже й тоді були Домініки Корчинські*, що шукали собі щастя деінде. В новій повісті виступає менш багата, лише заможна шляхта, що не задовольняючись своїм господарством, пустилася в широкий світ, зіставивши на ґрунті лише старих та малих, або, як висловлюється один добродій в повісті, — “рідна земля стала смітником, куди лише то попадає, що деінде забруднилося або подерлося, а все, що свіже й сильне, — тікає!” Одні копають гори на Уралі, другі управляють чужі маєтності над Білим морем, треті урядникують десь — чи не в Курляндії, інші удаються по кар’єру до Азії і т. ін. Се загалом гоньба з усіх сил за кар’єрою, грошем, вигодами, “за паштетом”, як називає то іронічно один з героїв. Одним се удається, інші голови на тім скручують, але їх місце заступлять нові.

От як висловлюється один з найсильніших і найщасливіших репрезентантів сього спорту — Марцель Домунт: “Чи коли люди що робили інше, окрім плавання за золотим руном? Все іде до того, мій коханий, все! Золоті руна в різних формах! Звідти царства, війни, великі міста, викриття, винаходи...”

— Кохання, — з легенькою іронією додав Роман.

— Натурально, в тій мірі цінне, в якій достачає втіхи... Сила, втіха — дві осі світу... світу їй треба все більше, все більше, все більше... Тепер більш, як коли-небудь, і до того треба доконче припасуватися, бо інакше крах! Часом трудно, тяжко, голова тріщить, але треба... На те життя!

В круг сих людей, що з таким запалом скачуть довкола золотого теляти, вступає молодик з далекого сільського закутка, Роман Дарновський. Був то син збанкрутованого шляхтича, вихований стриєм, чоловіком честним і господарем ревним, в глухій кутку, — здається, Литви чи Білої Русі. Був з нього в вищій гімназії гарячий і красномовний резонер; в громаді подібних, де перед вів його стриєчний брат Стефан, “критикували все, що здавалося їм злим або дурним, ставили олтарі тому, що викликало в їх повагу або любов; в мріях і довгих мовах переіначували, попірали, усовершали, взагалі перевертали землю в її основах”. До учасників тих молодечих розмов належала і їх кузинка Ірена, що була ідеалом жіночої краси для Романа, і вони вдвох читали собі під липою різні поезії і біографії Плутарха.

Але гімназія скінчена, Роман поїхав в університет до Петербурга, тут сусідські рекомендації відчинили йому двері одного з пишних салонів — баронеси Лямоні, і він увійшов в вир того привабного, блискучого життя. Вир ухопив і Дарновського; минуле блідло перед його очима; якийсь час, справді, він ще тримавсь товаришів-спільників колишніх мрій і планів, але

така двоїстість була неможлива, і він нарешті рішучо перейшов до нового табору; від часу свого виїзду ніколи вже не заглянув до Дарнівки. Скінчивши університет, не мав охоти вертати до своїх країв: яка кар'єра могла його там чекати! Завдяки впливу баронеси він посувався досить добре по східцях бюрократичних, а в момент оповідання несподівано дістав незвичайно щасливий аванс, що переносив його кудись на далекий полудень, над Чорне море.

Що поводження, кар'єра, великий світ не робили щасливим Романа, міг він досі об'яснити се тим, що не вийшов ще "на становище", де б розпоряджав грошем і всякими вигодами доскочу. Але й вість про той славний аванс не відкрила перед ним виглядів щастя. Правда, щастя не бачив він і довкола себе, у тих, що стояли на верхніх щаблях, були улюбленцями золотого ідола. Той Домунт, що імпував так своїми великанськими кроками по світовій драбині, називав себе невільником, запряженим до важкої тачки, Агасфером*. Та баронеса, що вела Романа по дорозі щастя, плакала, признаючи себе бідною, нещасливою, позбавленою родинного щастя, з страшною марою смерті перед очима. "Невже правдою життя було загальне людське горе, що скрізь притаїлося й скаче людям на плечі навіть з-за найгарніших в світі хинських парабанів?"

З такими незадовольненими питаннями, з такими хробаками непевності в душі виїздить Дарновський до свого стрія, задумавши загостити в нього на кілька днів чи тижнів перед виїздом в далеку дорогу. Він не був вже з яких десять років в Дарнівці, і вона робить на нього вражіння якоїсь казкової сторони; він наново розпитує про все, стягаючи від маленької кузинки назву "Австральчика", що попав в Європу. Безперечно, що є тут певна неправдоподібність: за яких десять літ Роман не міг забути, як дзвонить коса, свірчать коники і т. ін., і се робить трохи комічне вражіння, пригадуючи того школяра, що забув, як звуться граблі, доки вони не вдарили його по лобі.

Але вразила його особливо родина стрія: він застав його за плугом; його стрієчний брат Стефан косив також власноручно траву; кузинка сама господарює й робить все — до підмітання підлоги. Спершу Роман думав, чи не збідніли його свояки; але так не було, очевидно — то був якийсь принцип. І не лише в Дарнівці. По кількох днях Роман стрічає меншого Домунта Казимира, колись також щасливого улюбленця фортуни, що, однак, закінчив крахом і ув'язненням з ріжними іншими учасниками банкового краху; вернувшись додому, Казимир з гризоти хотів повіситись, але його вирятував Стефан, вказавши дорогу до примирення з своїм минулим, дорогу праці для свого краю; Казимир осів на клаптику землі і працював також власними руками.

Роман мусив довго крутити голову над розгадкою сих фантазій, що на початку просто здавалися йому дурними, нераціональними. Чи не могли ті люди заступити власної праці одним наймитом, будиши своєю освітою приготованими до чогось вищого? Що воно було? "Простість Цинцинатова*? Демагогія Робесп'єрова*? Ні; бо все те робилося занадто просто, як на Цинцината,

і занадто добродушно, як на Робесп'єра. Не чути було зовсім ані римської тоги, ані червоної шапки”.

Загадку було тим трудніше розгадати, що її учасники ніби виминали яких-небудь теоретичних пояснень. Стефан взагалі якось ухилився цілком від розмов з Романом, а коли Роман витягав його на щирість, той попросту дав до зрозуміння, що між їх поглядами така велика різниця, аж всяке поспільне розуміння трудне. Стрий — той говорив багато, але все в жартівливим тоні: вихваляв культурне життя, називаючи його гоньбою за паштетом, признавав кар'єру єдиною метою життя для освічених людей, сміявся над простацьким життям селян, називаючи їх антропоморфами, чи подібними до чоловіка малпами; і все се так, що Роман часом не міг розібрати, чи він говорить серйозно, чи сміється з його поглядів, бо власно ті погляди стрія були лише карикатурою поглядів Романа, і як карикатура — давали відчувати хиби оригіналу.

Якийсь час Роман повторяв витверджені фрази про те, що освічений чоловік не може держатись на своїм властивім рівні, попадаючи в сферу, нижчу від нього; що індивідуум мусить здобувати для себе щастя, і що сума його задоволень побільшує цифру загального багатства і т. ін., але несвідомо тратив сам віру в сі фрази, і коли кілька днів пізніше те саме почав висловляти перед ним один з його товаришів — Росновський, несвідомо для себе опинився Роман по стороні опонентів, по стороні Стефана й молодшого Домунта.

Згадана отсе розмова цікава й тим, що Стефан тут вперше докладніше висловляє свої погляди. Підставою для них є християнство: “ми християни”... Першою підвалиною життя є обов'язок, що виринає з любові; “треба вміти кохати й служити, хоч би ся служба була й тяжка”; чоловіку найліпше зістатися в згоді з своїми обов'язками й совістю, “скинувши пиху з серця” і віддавшись звичайній, простій роботі. Загальних програм в тім напрямі Стефан не ставить, але нехай кожний сповняє свій обов'язок, нехай шукає способів, а будучність сама їх покаже.

Потайна боротьба, що переходить тим часом в душі Романа, закінчується перемогою принципів Стефана над теорією паштету та хинських парабанів. Окрім теоретичного підкладу, розв'язання життєвої проблеми, сей процес має підклад і в почутті — на ґрунті відносин до кузинки Ірени. Коли Роман її побачив, давніше чуття до неї прокинулося в нім відразу. Але вона, як і Стефан, якось уникала його, хоч і заховувала чемність і привітність. Роман шукав розгадки в тім, що до неї сватався згаданий Росновський, але Ірена відправила його, і то будило наново надію у Романа.

Недільна подорож в околицю рішає вагання Романа; він заїздить побачити сусідній палац — “сторожеву вежу й огнище околиці”, і знаходить мерзість запустіння в сім кутку, покиненім своїми хазяєвами; потому іде він до костела, де стає свідком молитви “антропоморфів”. Його огортає почуття

власної вини, почуття, що відчувалося глухо, невиразно й давніше; але тепер воно виросло до таких розмірів, що він змалів сам перед ним цілковито. Під впливом тих почуттів, під впливом того оточення в його душі твориться переміна. «Йому здалося, що його серце, його власне мале серце входило в інше, превелике, що заповняло собою костел з долу й до верху. Те мале серце лучилося з тим великим, разом з ним билосся, горіло, плакало і разом з ним з цілої сили кричало: "Помилуй нас!"»

Наслідком було, що Роман одної ночі вислав листи скрізь, де треба, вірікаючись посади, і заявив Дарновським, що лишається в них, поки не знайде собі роботи на ґрунті. Ся хвиля була zarazом моментом його порозуміння з Іреною: без слів вони висловили собі обоїльну любов, і Роман почув, що для нього сходить радісне свято життя.

Х

Таким чином в подібній ситуації герой "Австральчика" приходиться до результату цілком відмінного, ніж в попередній повісті: тут цивілізований чоловік переходить в табір "диких", там він вертається в цивілізований світ, з признанням моральної вищості людей з пущі, але з свідомістю своєї безсильності виступити на новий шлях. Різниця залежить від значних відмін в самій особі героїв: Дарновський в порівнянні з Грановським — одиниця, значно менше заїдена "цивілізацією"; він виріс сам в сфері праці й замолоду був тих самих ідей, що привели його стрія й кузина до цілковитої реформи свого життя; тих десять років, що він помалу відбивався і нарешті зовсім відбився й перейшов в ряди кар'єристів, не могли цілковито знищити в його душі інших інтересів, інших поглядів; вони лише приглушили, укрили їх новими поглядами й фразами — до певного часу. Коли зустрівся він наново з колишніми близькими людьми, сі старі вражіння стали вилазити нагору й цілковито чоловіка опанували. Інакше було з Грановським: син багатого егоїста, що належав від уродження до аристократичних кругів, він ніколи не мав, правдоподібно, періодів праці й ідейних інтересів, відразу сформувавшись в трутня й сибарита. Тому й вражіння від Северини й його оточення могли впливати лише на його естетичне чуття, вражали його своєю оригінальністю, але не ворушили в його істоті ніяких глибших моральних основ — в значній часті попросту атрофованих вихованням і життям.

Сею різницею пояснюється й певна відміна в конструкції повістей: в "Dwa bieguny" на першій плані стоїть жінчина й її вплив на Грановського, в "Australczyk-y" — нові люди, їх життя й погляди; Ірена має своєю особою, розуміється, також важний вплив на духовий процес Дарновського, але вона стоїть на другім плані: для чоловіка з невиваглими до решти інтересами ідейними, з потребою примирення з собою, нових основ життя — важніший був ідейний зміст життя, те прояснення життєвої проблеми, що він знаходив у нових людей, і се в першій лінії тягне його. Любов виступає

лише як осолода тих жертв, яких вимагає та цілковита переміна життя. Для Грановського всі ідеї, плани, жертви і т. ін. були те ж, що фарба для сліпого; вони могли займати його лише в тій мірі, в якій відбивалися вони на особі Северини; ніщо інше, окрім неї, не могло б зворушити такого атрофованого чоловіка, як він.

Щодо артистичної вартості, то я поставив би на першій місці “Dwa bieguny”, вище і від “Австральчика”, і від “Над Неманом”. Форма оповідання старшого чоловіка, що з певною іронією споглядає на своє минуле життя й на його оточення, кажу, — певною, бо поза тим життям йому, однак, світу не стало, дуже добре прислужилась автору. Оповідання стає сатирою на той спосіб життя, сатирою, яка тим більш робить вражіння, що ведеться в тоні ніби поважнім, чоловіка, що стоїть сам ніби на ґрунті принципів того життя. Розуміється, при такому способі головне місце в повісті займає сам герой і його цивілізований світ; “дикі” люди з антиподів того світу виступають лише епізодично. Однак поживши в основу повісті любов Грановського до Северини й його спостереження над нею й її життям, автор дав все-таки досить ясний малюнок того “дикого” світу й його ідеалів. Контраст “Двох бігунів”: одного, де панує лише уподоба, з цілковитим браком почуття громадського й обов’язку, другого, де особисті симпатії й інстинкти цілковито підпорядковано громадській ідеї, виступає виразно, хоч моглибсьмо жадати собі більш виразного малюнка, більш конкретності в представленні діяльності тих громадян.

Щодо повісті “Nad Niemnem”, то я вже зауважив, що деякі епізоди, другорядні для головного плану, шкодять суцільності складу — така історія Жигмунта Корчинського, образки околичного життя (при всій своїй цікавості); задовгі часом і описи природи. Трошки разить і декламація молодого Корчинського, хоч то можна в значній мірі оправдати — дійсним резонерством тих молодечих років. Як зауважив я також, програма нового напрямку тут представлена дуже невиразно, більш натяками, більш відчувається, ніж дійсно представляється.

В “Australczyk-u” почувається трохи брак акції; є се психологічна студія, але знову автор не переводить свого аналізу психологічного кроку за кроком, очевидно, — не хочаючи зробити з повісті психологічного протоколу; той момент, де герой, не цілком свідомо може сам для себе, перемінює позицію й переходить з боку оборонців “паштету” на сторону його противників, якимсь трохи непримітно й невиразно переходить в повісті; автор в значній мірі зіставляє то відгадувати й доповняти своїм читачам. Неправдоподібність в поводженні “Австральчика”, в його короткій пам’яті я вже зазначив. Ще додам, що візита до спустілого палацу займає занадто багато місця, а автор не поясняє нам докладніше вплив цієї візити на психологічний процес Дарновського.

Щодо провідних ідей, вложених в повісті, є й тут певна різниця. Юстина іде в околицю з мотивами передовсім особистого щастя, інакше

й мудріше взятого, ніж приймалося воно звичайно в тих шляхетських кругах. Запорукою щастя є для неї любов, поважання до неї в першій лінії; вже в другій, мабуть, стоїть незалежність, праця, і тут злегка приходять елементи громадські, — про світ, що вона вносить в околичні круги. Вправді, поруч з Юстиною стоїть Витольд з ідеєю служби землі, громаді, але се доперва зав'язок.

Сей зав'язок доходить до свого розвитку в "Dwa bieguny". Громадська ідея цілковито панує в кругу Северини. Я позволю собі навести уривок з розмови Грановського з Богурським, співробітником і учителем Северини. На увагу Грановського, що поступ завжди обіймає лише маленьку, верхню частину громади, відповідає Богурський, що верхи громадські й цивілізація зовсім не те саме, і пастух буває часто більш цивілізованим, ніж який князь, — "у всіх тих випадках, коли пастух більш громадянин (uspołeczniony), ніж князь.

— Але що ж таке, на вашу думку, бути громадянином?

— Жити не лише для себе, а також і для інших; коротше кажучи, бути добрим і корисним для інших. В такому значінні пастух, садячи дерево, що буде давати тінь і овочі тоді, як самого його вже не буде на світі, є більше цивілізованим в порівнянні з князем, що для побільшення своїх утіх вирубає ліси".

Ідея зовсім ясна, хоч трохи притемнена спеціальними місцевими обставинами, через котрі надзвичайної важності громадської набирає, напр., задержання в польських руках земельної власності, піддержання середньої шляхетської посілости, що деінде зовсім ніякої принципіальної вартості не мають.

Знаючи, як трудно ті громадські ідеї на реальнім ґрунті перепровадити, які з дійсних обставин виникають перешкоди, колізії, серед яких гинуть і зникають найкращі заміри і зістаються безплідними найкращі слова, ми дуже б цікаві знати, як в дійсності ті громадські ідеї перепроваджувались; цікаві також, чи національний патріотизм тих діячів не входив в конфлікт з змаганнями народних мас, часом іншої національності. Але того автор нам не показує, і ми заглиблюючись в них не маємо права, хоч мусимо зазначити тяжкі моральні конфлікти, коли в народолубство починають удаватися колоністи іншої національності, з своїм патріотизмом національним. Зістаючись в границях самої теорії, ми тому пієтизму перед громадською ідеєю повинні висловити всяке признание.

В "Australczyk-у" знову на перший план виступає індивідуальність. Ставляється питання: що забезпечує чоловікові більшу суму щастя, чи гоньба за утіхами, кар'єрою, чи повне тяжкої праці й упокорення життя на ґрунті? Дарновський чує себе нещасливим з першою; не щасливіші були й інші учасники тієї гоньби. — Чи вони щасливі? — питає він, дивлячись на життя родини стрія й меншого Домунта, і приходять до переконання, що хоч життя сих людей також не було рожевою ідилією, багате було ріжними прикростями, зв'язаними з зриванням з старими відносинами й формами життя, — одначе, мали далеко більше щастя, задоволення. Коли теорії

Стефана взяли цілковиту перевагу над попередніми поглядами Романа, для нього ще зіставалося невиясненим, що могло осолодити ту сувору боротьбу і прикrostі, які приносило се нове життя? Розв'язання цієї загадки знаходить він в релігії, що стає для нього релігією терпіння, і — в любові, що стає бальзамом ласки для людської жертви.

Розв'язання проблеми, отже, переходить цілковито на ґрунті індивідуальних почувань. Коли Роман стоїть на роздоріжжі між старим і новим життям, вибір йому представлявся так: “треба або зістатися спочивати на гладкій хвилі життя, що приємно тіло пестила, хоч на дні, як то він добре знав, була холодна й трохи брудна; або взяти життя за барки і, борючись з ним, мати тіло в поті й прикrostях часто, а лише душу в сферах теплих і чистих”.

Громадського елементу, отже, не бачимо тут. Правда, він потроху прохлюється деінде: в ідеї служення своїй землі, голошений устами Стефана, і в ідеї обов'язку; в словах Домунта, що натякає на світ, який кидають навколо такі освічені робітники, сідаючи на ґрунт; в короткій згадці, що до Стефана удавалася сусідня людність в різних справах, а Ірена вчила селянських дітей і т. ін. Все се показує, що люди сі мали в собі громадську ідею, але, повторюю, вона стоїть в повісті десь на дуже далекому плані, а все переходить на розв'язанні задачі особистого життя.

Підвалиною її є християнська ідея, і то християнства як релігії терпіння. Мотто повісті взято з Євангелія: “Щасливі ті, що страждають задля любові, бо їм належить Царство Небесне”, і сі слова під час роздумувань Романа на роздоріжжі стають для нього путеводним світлом.

Християнство, безперечно, є релігією в великій мірі соціальною; однак висовування на перший план особистого усвершення не раз приводило до занедбання її громадської сторони, де воно передовсім є релігією любові, а не страждання; так було, напр., не раз і з тим покликком до особистого усвершення, що йде в Росії з іменем Льва Толстого і стоїть в близькім спорідненні з ідеями тільки що переказаної повісті. Безперечно, добрий і моральний чоловік — є дуже добра річ, але доперва тоді набирає він своєї повної вартості, коли приносить свої скарби духовні на службу громаді. Користаючи з вищенаведеного порівняння п. Ожешкової, ми могли б сказати, що пастух, що садить дерева для будучих поколінь, не тільки корисніший, а може, й симпатичніший від того анахорета, що під тим деревом поставив собі келію і віддається виключно заховуванню себе в правді й духовній чистоті.

14(26) 1896 року

розвіє тьму неволі,
світ правди засвітить,
і помоляться на волі
невольничі діти*.

Амінь”.

Цей варіант автор перекреслив і на полях дописав остаточну версію, яку подаємо в основному тексті.

...нашій ниві непополитій... — “Радуйся, ниво непополитая!..” — перший рядок поезії Т.Шевченка “Ісаія. Глава 35. (Подражаніє)” (1859): *Шевченко Т. Зібрання творів...* — Т. 2. — С. 283.

...встане наша заплакана мати... — М.Грушевський використав Шевченковий символ України — заплаканої матері з поезії “І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє” (1845). В оригіналі читаємо: “Обніміте ж, брати мої, /Найменшого брата — /Нехай маги усміхнеться, /Заплакана мати...”: *Шевченко Т. Зібрання творів...* — Т. 1. — С. 353–354.

...невольничі діти — заключні рядки 544–547 містерії Т.Шевченка “Великий льох” (1845): *Шевченко Т. Зібрання творів...* — Т. 1. — С. 329.

Поступова Польща (Елізи Ожешкової: “Nad Niemnem”, “Dwa bieguny”, “Australczyk”)

Текст цієї статті склали два виступи М.Грушевського, виголошені у львівському “Клубі русинок” навесні 1896 р. Зберігся неповний текст (чорновий автограф): ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 231. — С. 1–66. Перша публікація: *Зоря*. — 1897. — Ч. 11. — С. 214–217; Ч. 12. — С. 234–236; Ч. 13. — С. 250–255.

Подається за першодруком.

Дата написання в кінці друкованого тексту — 14 (26) 1896 р. — місяць не вказаний, мабуть, через друкарський недогляд. Очевидно, це березень або квітень, а 26 травня 1896 р. М.Грушевський одружувався з М.Вояковською.

с. 51 ...ділився гадками про них з громадою... — йдеться про виступ М.Грушевського у львівському “Клубі русинок” 14 (26) і 17 (29) червня 1895 р. з доповіддю “Останні романи Г.Сенкевича” (див. у цьому томі).

...недавно святкувала двадцятип’ятилітній ювілей — тут не зовсім точним є слово “недавно”. У 1896 р. письменниці (1841 року народження) виповнювалося 55 років. Якщо йдеться про ювілей письменницької діяльності, то своє перше оповідання “Картинка з голодних років” Е.Ожешко надрукувала у 1866 р., відповідно, згаданий ювілей мала підстави святкувати у 1891 р.

...наслідком була серія подорожніх записок... — у 1876–1879 рр. Г.Сенкевич мандрував Англією, США, Францією, Італією. Свої враження він висловив у “Листах з подорожі” (1876–1878).

...представив апотеозу шляхетської Польщі... — йдеться про історичну трилогію Г. Сенкевича — романи “Вогнем і мечем” (1883–1884), “Потоп” (1884–1886), “Пан Володійовський” (1887–1888).

...в двох просторах романах... — тобто в романах “Без догмату” (1890) та “Родина Поланецьких” (1893–1894), які аналізував М. Грушевський у 1895 р.

...далекі часи християнських початків — йдеться про роман-епопею Г. Сенкевича “Quo vadis?” (1896), присвячену боротьбі перших християн з нерівнівським деспотизмом. Цей твір у 1905 р. відзначений Нобелівською премією.

...найчастіше на Біло-Русі, де перебуває авторка... — Е. Ожешко народилася поблизу білоруського міста Гродно і в основному проживала саме там.

...“Схаменіться, будьте люди”... — рядок з поезії Т. Шевченка “І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє” (1845).

с. 52 ...почуття обов’язку перед народом, якого ми не знаходимо ані в александрійських ідиліях... — александрійська поезія — поезія епохи еллінізму (III–I ст. до н.е.). Назва походить від Александрії Єгипетської, одного з центрів елліністичної культури. Порівняно з класичним періодом розвитку давньогрецької літератури, александрійська поезія характеризувалась різким спадом епічної творчості, звуженням громадянської тематики, пов’язаної з занепадом античної демократії. Основним об’єктом зображення стало повсякденне життя людини.

с. 53 ...сотвореним ним Т. зв. толстовством... — толстовство — релігійно-утопічний напрям суспільної думки в Росії кінця XIX–початку XX ст., який виник на основі вчення Л. Толстого. Проповідує “загальну любов”, непротівлення злу насильством, закликає до морального самовдосконалення. За Л. Толстим, держава, приватна власність і церква породжують соціальні біди. Абсолютизуючи роль натурального сільського господарства, Л. Толстой вважав, що відродження його було б засобом повернення людині втраченої нею внутрішньої гармонійності. Послідовники толстовства намагалися організовувати землеробні громади, закликали до відмови від сплати податків та від виконання військової служби.

с. 54 ...і подав їм ім’я Богатировичів і герб Помян — Помян — різновид шляхетських родових гербів, вперше згаданий в історичних документах у 1306 р. Основний його елемент — пронизана мечем голова чорного зубра в золотому полі.

с. 55 ...повстання 1863 р. — польське повстання 1863–1864 рр. відбулося в січні 1863– травні 1864 рр. у Королівстві Польському, Литві, частині Білорусі, на Правобережній Україні проти царської Росії. Царизм жорстоко розправився з повстанцями, однак змушений був провести у Польщі аграрну та інші реформи.

с. 57 ...категорії Плошовських та Букацьких романів Сенкевича... — Плошовський і Букацький — герої романів “Без догмату” і “Родина Поланецьких” Г. Сенкевича, представники вищого прошарку родовитої польської шляхти, яка вироджувалась і занепадала, насамперед духовно.

с. 64 ...Маргарита за прялкою... — Маргарита — персонаж драматичної поеми Й. В. Гете “Фауст”, символ безпосередності, скромності й чистоти; в тексті

М.Грушевського вона згадана лише в цьому трактуванні. У Гете образ Маргарити неоднозначний, — він містить трагічне протиріччя між ідеалом природної людини і типовою представницею обмеженого міщанства.

с. 68 ...наполеонський легіонер... — тобто учасник військових походів французького імператора у 1804–1814 рр. Наполеона Бонапарта. Внаслідок воєнних дій, що їх вела Франція проти європейських держав, більша частина Західної і Центральної Європи підпала під владу Наполеона.

...принципи Великої революції... — Велика Французька революція — буржуазно-демократична революція 1789–1794 рр. Ліквідувала феодално-абсолютистський лад, мала великий вплив на розвиток громадсько-політичної думки європейських країн.

с. 69 ...важну для поляків російських і пруських — ідею задержання землі в своїх руках... — втративши державність внаслідок трьох поділів Польщі між Пруссією, Австрією і Росією (1772, 1793, 1795), поляки не полишали надії на відновлення своєї держави і всякими способами намагалися сприяти цьому. Згадане утримання земель саме в руках національного власника — один з таких заходів.

с. 70 ...переклад Каїна... — йдеться про твір Д.Н.Г.Байрона “Каїн”, філософсько-символічну поему в драматичній формі (1821). Її сюжет взятий з біблійної легенди про братовбивцю. Крім ідеї богоборства, пафос поеми полягає в запереченні всіх авторитетів. Проте гордий бунт байронівського Каїна має трагічний характер: герой приречений на самотність у своїх шуканнях, у любові до людства.

...пуститися на гіпокризію... — тобто лицемірити.

с. 72 ...уже й тоді були Домініки Корчинські... — йдеться про одного з персонажів повісті Е.Ожешко “Nad Niemnem”, який рано покинув батьківську оселю й після здобуття освіти зробив успішну кар’єру російського великодержавного чиновника.

с. 73 ...називав себе... Агасфером — персонаж середньовічних легенд (“вічний жид”), нібито приречений Богом на вічні мандри за те, що не дав Христу відпочити дорогою до місця розп’яття. Цей образ як символ вічного блукальця привертав увагу багатьох письменників.

...Простіть Цинцинатова... — йдеться про древньоримського патриція, політичного діяча Л.К.Цинцината (400-ті роки до н.е.), який вважався у римлян взірцем скромності, доблесті і вірності громадському обов’язку.

с. 73–74 ...Демагогія Робесп’єрова... — діяч Великої Французької революції М.Робесп’єр (1758–1794) — людина дії, непохитної волі і хоробрості, відіграв величезну роль у мобілізації народу й перемозі революції. Як адвокат, виступав переважно в процесах політичного характеру. Був дуже активним як депутат Установчих зборів. Вирізнявся красномовством і послідовністю поглядів.

До справи Шевченкових провин

Перша публікація: ЗНТШ. — 1897. — Т. XVII. — С. 5–6, у розділі “Miscellanea”. Підпис: “Ред.”

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
<i>Микола Жулинський</i> . МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ:		
“Я ПОЧУВ СЕБЕ ЛІТЕРАТОРОМ”	V	
<i>Галина Бурлака</i> . ЩЕ ОДНА ГРАНЬ ТАЛАНТУ:		
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ — ЛІТЕРАТУРНИЙ КРИТИК	XIII	
Розділ I. СТАТТІ, ВИСТУПИ, ПЕРЕДМОВИ, ЗАМІТКИ	1	581
Для ювілею Івана Котляревського. <i>Desiderata</i>	3	581
Дріб’язок з російського письменства	16	585
Запомога письменникам	19	586
Останні романи Г.Сенкевича... ..	24	587
[Виступ на шевченкОВому святі 1896 р. у Львові]	45	587
Поступова Польща.....	51	590
До справи Шевченкових провин	79	593
“Мужики”. Оповідання Антона Чехова	80	595
Перші проби [Володимир Темницький]	82	596
Перші видання “Енеїди” Котляревського	83	596
З татарських “легенд” Д.Маміна-Сибіряка	86	597
Новини російської літератури: Л.Толстой; Чехов... ..	87	598
“Мімочка заручена”. Ескіз В.Микулич	101	603
Літературна спадщина Альфонса Доде	102	603
Наталія Кобринська	128	606
Із оповідань Гната Потапенка.....	147	610
Із оповідань Франсуа Коппе	149	610
[Виступ на Шевченковому святі 1902 р. у Кракові]	150	611
Густав Флобер..Літературна характеристика	155	614
Варіанти до “Богданової могили” Шевченка	161	615
Микола Некрасов	162	616
Ювілей Льва Толстого	169	618
[Передмова до видання: Сельма Лягерлеф. “Королеви Півночі”	171	619
Один з ніжинців	173	619
Передне слово [до книжки: оповідання марка вовчка.....	175	621
Світлотіні галицького життя. Лесь Мартович. “Забобон”	177	622
Світлотіні галицького життя. Михайло Яцків. “Танець тіней”	199	624
Українська література, її назва, розвій, періоди	213	625
Поезія Олеся	225	629
Перша редакція “Іродової мороки” Куліша	233	631
Невиконане побажання Марка Вовчка	237	632
В сімдесяті роковини смерті Шевченка на спомин його і людей, йому близьких	239	633

Розділ II. РЕЦЕНЗІЇ	241	634
Цупкий. Байки.	243	634
Н.Дашкевич. Вопрос о литературном источнике украинской оперы И.П.Котляревского “Москаль-чаривный”	244	635
Українсько-руські драми	249	636
“Жіноча бібліотека”. Видає Наталія Кобринська	257	640
“Для домашнього огнища”. Повість Івана Франка	259	641
Осип Маковей. “Подорож до Києва”	266	642
“Мій Ізмарагд”. Поезії Івана Франка	269	642
М.Чернявський. “Донецькі сонети”	275	644
“Царівна”. Оповідання Ольги Кобилянської	277	645
“Залісся”. Повість Осипа Маковея	282	646
Іван Семанюк (Марко Черемшина). “Карби” . Новели з гуцульського життя.....	290	647
И.Стешенко. Иван Петрович Котляревский	296	648
В.Лесевич. Евгений Павлович Гребенка	301	650
Н.Петров. Один из предшественников Ив. Петр. Котляревского... ..	302	650
[“Шершень”]	303	651
Т.Шевченко. “Кобзарь”	304	652
А.И.Лотоцкий. “Демократическая литература ...”	305	653
Поезії М.П.Старицького.....	306	654
“Лис Микита”, з німецького переробив* Іван Франко.....	307	655
Твори Івана Котляревського	308	656
Твори Григорія Квітки-Основ'яненка	310	657
Розділ III. НЕКРОЛОГИ	311	658
[Промова над могилою д-ра Омеляна Огоновського]	313	658
Олександр Пипін. Некролог	314	658
Антін Чехов. † 2 (15)/VII 1904	316	659
Данило Мордовець. Некрологічна замітка	318	659
Смерть Толстого	320	660
Сумний Великдень	323	660
Пам'яті Лесі Українки	328	662
Над свіжою могилою	329	662
Розділ IV. ПО СВІТУ	331	663
ДОДАТКИ	467	692
[Щоденникові записи 1883 р. на літературні теми]... ..	469	692
Вступне слово видавництва [Передмова до видання: Гомерова “Одіссея” ...]	475	694
Перше видання “Енеїди” Котляревського	484	
По світу.	486	

КОМЕНТАРІ.....	581
ПОКАЖЧИК ІМЕН.....	700
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.....	734
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ.....	743

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 11

Серія “Літературно-критичні та художні твори”

Літературно-критичні праці (1883–1931), “По світу”

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректори	<i>Б.Павлів, О.Тростянчин</i>

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 — .
Т. 11: Серія “Літературно-критичні та художні твори”:
Літературно-критичні праці (1883–1931), “По світу”. — 2008. — 784 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-568-7 (т. 11)

Том 11 зібрання праць М.Грушевського у 50-ти томах відкриває серію “Літературно-критичні та художні твори”, до якої увійшли статті, виступи, передмови та рецензії М.Грушевського на літературні теми. Тексти, написані упродовж 1883–1931 рр., окреслюють читачеві позицію вченого щодо цілої низки літературних явищ і постатей кінця ХІХ—початку ХХ ст., визначають його роль у тогочасному літературному процесі. Також у томі опубліковане культурологічне есе “По світу”, в основу якого покладені враження від подорожей найвизначнішими містами Італії.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (15 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-568-7 (т. 11)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Умовн. друк. арк. 63,7. Обл.-вид. арк. 60,0.
Додрук накладу 200 прим. Вид. № 4.
Зам. 290-8.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 2980 від 19.09.2007 р.
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 1110 від 02.11.2002 р.